

ערכים נוספים למילון התלמודי (ב)

נוג, נזג (בבלי תענית כב ע"ב)

"שאלו את ר' אליעזר: עד היכן גשמים יורדים ויתפללו שלא ירדו? אמר להם: כדי שיעמוד אדם בקרן אפל וישכשך רגליו במים..." (בבלי תענית כב ע"ב). למעשה זה הצמידו בתלמוד את מאמרו של רבה בר בר חנה על "קרן אפל", ואני מצטטו בשני נוסחים, על פי נוסח הדפוס¹ ועל פי נוסח קטע גניזה קיימבריג'². TS AS 75,165

נוסח קטע הגניזה

א' רבה בר בר חנה
לדידי חזיא לי ההוא דוכתא
וחליף טייעא כי רכיב גמלא תתאי
ומיתחזי כי נאבא בעלמא.

נוסח הדפוס

1: אמר רבה בר בר חנה
לדידי חזיא לי קרן אפל
דקם ההוא טייעא כי רכיב גמלא
ונקיט רומחא בידיה
5: מתחזי איניבא.

חילופים לנוסח קטע הגניזה

1: א' אמ' אבג' 2: חזיא חזי ו/ ההוא] ההיא ב
דהתוא ו 3: וחליף] ורכיב ו/ טייעא] טיעא אג' /
תתאי] תותאי א חסר ב 4: >ונקיט רומחא
בידית< ו (אחר הגהה) 5: ומיתחזי] ומתחזי א
ומיתחזי ו/ כי נאבא בעלמא] כואניכא א כנאבא ו
כחיטא ב.

חילופים לנוסח הדפוס

1: אמר] אמ' מלד' / בר בר חנה] בר חנה ד'
2: חזיא] חזי מל/ קרן אפל] ההוא (להתוא ל)
דוכתא מל 3: דקם ההוא טייעא] וחליף טייעא
מל/ כי רכיב] כי הוה רכיב מל/ גמלא] אנמלא
א 4: ונקיט] והוה נקיט מ/ רומחא] רומחיה ל
5: מתחזי] מיתחזי ד'ל מיתחזי מ/ איניבא] כי
אינבא מ כאינבא ל.

ההבדל הבולט ביותר בין שני הנוסחים – הבדל החוצה למעשה בין המסורת האשכנזית-המערבית (נוסח הדפוס וכתב-יד מל) לבין המסורת המזרחית-הספרדית

* ראה ד' רוזנטל, "ערכים נוספים למילון התלמודי (א), קורסא (בבלי כריתות ג ע"ב)", תרביץ סא (תשנ"ב).
1. מצטרפים אליו כ"י מינכן 95 (מ) וכ"י לונדון 400 (ל), וציינתי גם חילופים מדפוס ויניציא רפ"א (ד'1).
2. מצטרפים אליו כ"י אוקספורד 366 (א), כ"י מינכן 140 (ב) וכ"י וטיקן 134 (ו). קטע גניזה נוסף, TS F(2)2 (ג1), קשה לסיימו על פי המעט ששרד ממנו ולצרפו לאחד מן הנוסחים.

(קטע הגניזה וכתב-יד אבו)³ הוא חסרון המלים 'ונקיט רומחא בידיה' במסורת המזרחית. וכאילו במקורו לא היה המשפט כלול בלשונו של רבה בר בר חנה, ונוסף אולי בידי חכמי אשכנז, בהשפעת בבלי בבא בתרא עד ע"א,⁴ שם תיאר רבה בר בר חנה את מתי מדבר, וגם שם מופיע הדימוי: "ועייל טייעא תותי ברכיה כי רכיב גמלא וזקיפא רומחיה...". ועוד, מסורת הנוסח האשכנזית סתמה בעניין מקום הימצאם של הטייעא והרואה אותו, מי עומד מעל מי. בנוסח הדפוס רצו לפתור זאת על ידי כך שגרסו – כנגד כל כתב-היד – "דקם הוא טייעא", ואולי כדברי בעל דק"ס (שם): "ולג"י הדפוס הוה קם הטייעא למעלה".⁵

המיוחס לרש"י פירש קרן אפל "שן סלע [!] גבוה, כך שמו", ובד"ה ומיתחזי "האי טייעא וגמליה ורומחיה, לרבה בר בר חנה, דהוה על קרן אפל"⁶ – ומשמע שרבה בר בר חנה עמד למעלה, והערבי תחתי; וכך נראים הדברים כפשוטם. ובייחוד לאותם כתב-יד שבענף המזרחי הגורסים במפורש "וחליף טייעא כי רכיב גמלא תתאי" (אגו). לצד שני נשתמר לשון גאון⁷ שמפרש בצורה הפוכה:

וכך פירש רבה בר בר חנה, כי קרן אפל זה גבוה למעלה,
והיה עומד למעלה ממנו, אדם רכוב גמל, ויש בידו ניוג שהוא רומח,
והעומד למטה רואה אותו קטן כמ[ן] נאבא⁸ זה שהוא כינה קטנה...

פירושו זה של הגאון נוגד את המסורת המזרחית בשתיים: מחד, הוא כולל משפט מקביל לנוסח המערבי-האשכנזי, "ונקיט רומחא בידיה", החסר במסורת המזרחית; מאידך אינו גורס את גרסת המזרח "וחליף... תתאי".

3. כ"י וטיקן 134 (ו) הוא לפי כל הסימנים כתב-יד אשכנזי, אבל מצטרף כאן בצורה ברורה וקודם הגהתו) למסורת קטע הגניזה. כבר ציין אדוני אבי הרא"ש רוזנטל להכרותו של ר"צ מלטר במבואו למהדורת בבלי תענית שלו (כשלא היו בפניו קטעי-גניזה וכ"י וטיקן 134): "אחרי חקירה ודרישה יסודית ומקיפה של כל הסתירות וההפכים [בשינויי-הנוסח] לא עלתה בידי לגלות איוה יחס ישר בין כתבי היד השונים. וע"כ לא יכולתי לסדר אותם למדורות שונים [=סטמה]". וראה מה שכתב על כך במאמרו "תולדות הנוסח ובעיות עריכה בחקר התלמוד הבבלי", תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 3. וראה גם ד' רוזנטל, "על קטע ירושלמי שחדר לתלמוד הבבלי", ספר היובל לר"מ ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 595.
4. ראה דק"ס, תענית כאן, אות ח.
5. וראה גם בפירוש רגמ"ה: "אפל – הר גבוה".
6. על פי כ"י ביהמ"ד לרבנים בניו יורק Rab. 866, פירוש מסכת תענית.
7. מובא בחלקו השני של כתב-היד הנ"ל, Rab. 866, אותו כתב-יד שרב"מ לויין מכנה אותו, בעקבות החיד"א, באוצה"ג לתענית, "פירוש הגאונים כ"י" (או "חדושי הגאונים כ"י"). ראה שם במבוא, ובחלק התשובות עמ' 31.
8. על תיבה זו וגלגוליה ראה ד' גייגר, תוספות הערוך השלם, נויארק תרצ"ג, עמ' 35, ערך אנבא.

עכשיו נתגלה עיקר נוסח הגאון בתלמוד, בכתב-יד תימני למסכת תענית, וז"ל:

אמ' רבה בר בר חנה:
 לדידי חאזי לי הוא קרן אפל
 וחליף טייעאעא כי רכיב גמלא תתאי
 ונקוט נוג בידיה
 ומאן קאיי עלאיי חזי לי כינבא בעלמא.

גרסת כתב-היד התימני היא רק "עיקר נוסח הגאון", משום שנכנסו בה לשונות פירוש. האחת, "תתאי" לפרש מקומו של הערבי מתחת לרבה בר בר חנה. ומהעובדה שהיא חסרה גם במערב בענף הדפוס (ולפיכך נזקק אף רש"י לפרש כך), וגם חסרה אצל הגאון בבבל, ובענף המזרחי עצמו חסרה היא בכ"י מינכן 140 (ב) המשובח – מכל אלה אפשר להסיק, שבמקורה לא הייתה. ושנית, אותו לשון קשה שאינו בשום כתב-יד אחר, "ומאן קאיי עלאיי", שאף הוא (אם לא בא להוסיף אדם שלישי מעל רבנ"ח) בא להוציא מפרושו של הגאון. אבל בעיקר חזר למסורת המזרחית הרומח שביד הרוכב גם בנוסח הגאון וגם בכ"י התימני.

גניח לפי שעה לכל ענייני מסורת הנוסח, שהרי לא נתעוררתי לכל זה אלא בשל אותה מלה יחידאית נוג, שאינה עולה במקום אחר בתלמוד, ואף אינה מתועדת בכתב-היד של תלמוד תענית, אלא בכתב-היד התימני, וממילא לא זכתה להיכלל במילון התלמודי. אבל הייתה כבר לפני הגאון, והוא אף מתרגמה, באמרו: "אדם רכוב גמל ויש בידו ניוג שהוא רומח". וכך נכנסה התיבה – כפירושו-תרגומו של הגאון "רומחא" – דווקא למסורת כתב-היד האשכנזיים.

אין לנו אלא לחפש אחר מקור המלה נוג (ניוג), ולברר באיזו שפה היא משמשת תחת רומח. אלא שצורה זו כפי שהיא כתובה לפנינו אינה מופיעה במילונים. כששאלתי את פרופ' שאול שקד, המומחה לפרסית, כלום מכיר הוא בפהלוית תיבה כדוגמת נוג במשמעות "רומח", השיב: כן, בהגהה קלה, זין במקום ויו – נוג.

וכך אמנם רשומה היא במילונים, NĒZAG, ומתורגמת Lance, Lanze = כידון, רומח.⁹ המלה נמצאת – שאולה מן הפרסית – גם בסורית.¹⁰ כך מתורגם, למשל, בפשיטתא יהושע ה, יח "ויאמר ה' אל יהושע נטה בכידון... ויט יהושע בכידון..." –

D. N. MacKenzie, *A Concise Pahlavi Dictionary*, London 1971, p. 59 s.v. NĒZAG .9
 (Lance); H. S. Nyberg, *A Manual of Pahlavi*, II – Glossary, Wiesbaden, 1974, p.

138; idem, *Hilfsbuch des Pehlevi*, II – Glossar, Uppsala 1931, p. 157

R. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, Oxonii 1886, p. 2360, s.v. ניוכא; C. .10
 ניוכא א. Brockelmann, *Lezicon syriacum*², Halle 1928, p. 427, s.v. ניוג ביד – ניוג.

"ואמר מריא לישוע ארים בניזכא... וארים ישוע בניזכא"¹¹. וכך, בכף, עברה ניוך, כמלה שאולה, גם לערבית.¹²

ודווקא הצורה שלפנינו בכתב-היד התימני לתענית, בגימל, נוג/נוג, וכגרסת הגאון ניוג/ניזג – כצורה שבפיהלית – מורה על מקוריותה בתלמוד, כלומר, שחדרה ישירות דרך הפרסית (בימי התלמוד או הגאונים),¹³ ולא שהגיעה אלינו צורה פרסית בלבוש שונה, דרך הארמית או הערבית, בכף. והיא אף מעידה עמה על מקוריותו של המשפט כולו "ונקיס נוג/רומח בידיה"¹⁴ העולה בכתב-היד מינכן ולונדון ובנוסח

11. וכך – ניזכא – תרגמו בפשיטתא כידון גם בירמיהו ו, כג; שם ג, מב; איוב לט, כג (עליו כתבו שקד וגרינפלד ב-ZDMG [122] הנוכח להלן בהערה 13); שם מא, כא. ניזכא מתרגם גם את חנית: שמואל א יז, מה; נחום ג, ג; תהלים מז, ט (י). ראה פיין-סמית הנ"ל; וראה גם ר' ויס, התרגום הארמי לספר איוב, תל-אביב תשל"ט, עמ' 183 הערה 255.

12. Nyberg, שם (לעיל הערה 9).

13. בבחינת טיב נוסחו של כתב-היד התימני למסכת תענית, ובשאלה איזו ארמית הוא משמר, יש למלה נוג כאן משקל חשוב לקבוע מתי חדרה מלה זו – ובצורתה זו – לארמית הבבלית. האם עוד בתקופת האמוראים (וכתב-היד התימני היא על פי זה עד נאמן, במסכת תענית, לנוסח תלמוד גינואיני), או שמא רק בימי הגאונים (כנוסח שמצטט הגאון בתשובתו?) שאלה זו חוזרת לגבי מלים שאולות יחידאיות, ודנתי בה בעניין "קורקסא" (לעיל בהערת הכוכב). כאן אצטט את תשובתו של פרופ' שאול שקד אליו בעניין זה:

לא הייתי משתמש בארגומנט של הגימל כדי לטעון לקדמותו של הנוסח (או השאילה) בניגוד לכף. נכון שהגימל אופיינית לכתיבים האיראניים המאניכאיים של התקופה הסאסאנית, ומבחינה זאת כתיבים אלה משקפים נאמנה את המבטא של העיצור הזה באותה תקופה. אך דווקא למלים השאולות מן הפרסית בתלמוד (וגם בסורית, ולעתים קרובות בערבית) יש בסופן כמעט בכל המקרים קוף (לפני אלף היידוע) ולא גימל. הופעתה של כף במלה הזאת בסורית ובערבית היא חריגה, ומעידה אולי על קדמות שאילתה של המלה, כנראה הרבה לפני התקופה הסאסאנית.

שאמנם כך הוא אפשר ללמוד מן העובדה שהמלה מופיעה בכתוב זה, דהיינו בכף, בתרגום איוב מכתבי קומראן: נוך. הכתיב בכף אופייני למלים השאולות בארמית מפרסית בתקופה האכמינית. עסקתי במלה הזאת אגב דיון בכמה מלים נוספות ממוצא איראני בתרגום איוב במאמר שפירסמתי עם ח"י גרינפלד, *Three Iranian Words in the Targum of Job from Qumran*, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 122 (1972), pp. 37–45. דווקא הופעתה של המלה בגימל בנוסח התימני מעידה כנראה על שאילה עצמאית מאוחרת קצת, אולי בסוף התקופה הסאסאנית. (שכן בתקופה הערבית גורלה של הסופית ak – היה שהיא נשמטה לחלוטין. המלה בשביל רומח מופיעה בספרות הפרסית של תקופת האסלאם בצורה *nēza*, ובפרסית יהודית ניזח, לפי הכללים הרגילים של התפתחות השפה).

מעניין שבארמית הבבלית, שאותה משקפת ככל הנראה מסורת הנוסח התימנית שלפנינו, המלה הארמית העתיקה ממוצא פרסי נוך/ניוך נשתכחה, והיא נשאלה מחדש בצורה נל(י)וג. מעניין גם, שהצורה הפונטית הזאת מעידה על גרסה השייכת כנראה לתקופת חתימת התלמוד או מעבר לה. עד כאן דבריו.

14. אף שחסר הוא בענף המזרחי, לא נדון אותו כמו ששיערנו למעלה, שנוסף בידי חכמי אשכנז, על פי בבא בתרא עד ע"א.

הדפוס. ונמצא שהנוסח המקורי נשתמר במקרה זה דווקא בענף מסורת הנוסח האשכנזית-המערבית של התלמוד הבבלי.¹⁵

שיבת נא (תענית ו ע"ב)

עוד אעיר בקצרה על מלה נוספת העולה בכתב-היד התימני, ואינה מופיעה באוצר המלים של התלמוד הבבלי. היא מצוטטת אמנם בפירוש רבנו חננאל לתענית, ומשם אף עשתה דרכה למילונו של רח"י קוהוט;¹⁶ אלא שהשערתו, שהתיבה מקורה בפרסית, נדחתה, ומקורה נשאר לפיכך סתום. וכך גורס כתב-היד התימני:

ואמר רב חסדא: טובה דשתא דטבת ארמלתא.

איכא דאמרי דלא בידי תרביצי, ואיכא דאמרי דלא שקול שיבתנא.

לפנינו בדפוסים ובכתב-היד¹⁷ גרסו שודפנא.

כבר בימי התלמוד נחלקו בפירוש פתגמו זה של רב חסדא – "איכא דאמרי... ואיכא דאמרי..."¹⁸, ועוד יותר נתקשו בלשונות הפירוש, עד ששאלו לגאון: "מהו דלא ביירי תרביצי?"¹⁹

כאן נעיר רק זאת: בלשונו של רבנו חננאל שנדפס בש"ס וילנא שוקע²⁰ פירוש של גאון בפירוש ר"ח, ויש לתקנו ולשחזרו על פי "חדושי הגאונים

15. ראה רא"ש רוזנטל, "תולדות הנוסח..." (לעיל הערה 3), עמ' 32, שם הצביע על כך ש"זאת הפעם אין להטיל ספק בדבר, שהסדר המקורי הוא דווקא כמסורת-הנוסח של 'הספרים שלנו', ספרי צרפת ואשכנז של בעלי התוספות".

16. ערוך השלם², נזירק תשט"ו, חלק שמיני, עמ' 24.

17. גם בקטע גניזה קיימברג"ג, TS G1 56, שהוא דף שנתלש מכתב-יד למסכת תענית מן המאה ה-11 (ראה ר"ש אברמסון, במרכזים ובתפוצות, ירושלים תשכ"ה, עמ' 67, 103).

18. לא הכול גרסו "איכא דאמרי... ואיכא דאמרי". צ' מלטר, מסכת תענית, נזירק תר"ץ, עמ' 18, מציין לכתב-יד אדלר 84, שגרס "דלא שרפי לה שודפאני ולא ביירי בה תרביצני" ברצף אחד (וראה שם גם גרסת כתב-יד לונדון). ונראה שגם אחד מן לשונות ה"פירוש אחר" שבערוך גרס כך כשפירש "כיון שיש חום [= "דלא שקול שודפנא"] יושבין באויר החצרות להתרווח לרוח, לפיכך אין מנחין אויר החצר בורה [= "דלא ביירי תרביצי"] בלא בני אדם אלא שוכנים בה". וייתכן אף שהפירוש השני ("לישנא אחרינא") שהביא המיוחס לרש"י גרס כך (רק בסדר הפוך); עיין שם היטב. ואילו הפירוש הראשון אצל רש"י לא נזקק כלל ללשון "דלא שקול שודפנא". אם נדקדק בלשונו של ר"ח נמצא, שהוא מצטט(?) "וטוביא דשתא דטבת ארמלתא דלא ביירי [כך בכ"י וטיקון 128] תרביצי", בלא "איכא דאמרי" הראשון.

19. אוצר הגאונים, תענית, ירושלים תרצ"ג, עמ' 10, מ"חדושי הגאונים כ"י".

20. ולא כרח"י קוהוט, ערוך השלם, ח, ערך "תרביץ", עמ' 272 הערה 10: ש"נתערבבו שורות".

כ"י²¹ ועל פי הערוך.²² בין כך ובין כך גרס ר"ח כגרסה שגורס כתב-היד התימני – שיבתנא; כך בפירושו ר"ח הנדפס, וכך גם מובא ממנו בערוך, ערך "תרביץ".²³ קוהוט הוסיף, כאמור, על פי זה, ערך "שיבתנא",²⁴ אלא שהניח עליו סימן שאלה, משום שרצה להגיה את המלה (שוכתנא בכף) ולגזרה מלשון פרסית, והציע שם שתי הצעות. ד' גייגר בתוספות הערוך השלם דחה את שתיהן.²⁵

אדוני אבי הרא"ש רוזנטל רשם על גיליון תענית את גרסת ר"ח והערוך שובת(נ)א,²⁶ וגזר אותה מן הסורית משורש שו"ב, במשמעות חום, חורב, שידפון. כך מתרגמים בפשיטתא "אכלני חורב" (בראשית לא, מ): "אכלני שובא".²⁷ שובא מתרגם גם את "חורב" בישיעיהו ד, ו; שם כה, ד, ה; איוב ל, ל; וכן את "שרב" (ישעיהו מט, י). "רוחא דשובא" מתרגם את "רוח קדים" (ירמיהו יח, יז; יחזקאל יז, י; יט, יב) ואת "שדופות קדים" (בראשית מא, ו, כז). אף "שידפון" (דברים כה, כב) מיתרגם "רוחא דשובא", או רק שובא (חגי ב, יז [יח]; עמוס ד, ט ועוד). ראה על כך ברזקלמן במילונו ופיין-סמית באוצרו.²⁸ הם מציינים, שמן הסורית עבר השורש שו"ב לערבית. וכך אמנם מתרגם רס"ג, למשל, "שדופות קדים" בבראשית מא, כז "אלמשוובא בריח אלקביל"; ועיין גם שם מא, כב. ובדברים כה, כב תרגם רס"ג "שידפון" אלשוב. ויש להעיר, שבשתי הפעמים שהשורש נש"ב מופיע במקרא – "כי רוח ה' נשבה בו" (ישעיהו מ, ז); "ישב רוחו יזלרמים" (תהלים קמז, יח) – הוראתו "רוח חמה" דווקא. ושמא יש להשוות לשורש שו"ב בסורית, שעניינו גם נשיבה.²⁹

21. וכך הגרסה ב"חדושי הגאונים כתב-יד": "ר"ח: ולא ביירי תרביצי כגון דגרסי' חד מטייה תרביצא וחד מטיא אספלידא [ויש אומ' כול' (י) כד פריש גאון. טבת ארמלתא שלא ירדו גשמים בטבת כול' (י)]. אין מניחין האכסדרה בורה, שדה בור, שוכנין בה מפני שלא באו גשמים כדי ליכנס בבית אלא יושבין באכסדראות כמו אלמנה שאין לה ישיבת בית. ...איכא דאמרי דלא שקל שידפנא פ"א [= ס"א] שיבתנא פר"ח לא נסתלק החום אלא ישיגין בפתחים פתוחים מפני חווק החום". וכל המוסגר הוא ציטוט מפירושו הגאון, שנכנס שלא במקומו, ובעל החידושים קיצרו בכולי מפני שכבר ציטט את לשון הגאון לעיל.
22. ערך "תרביץ" (לעיל הערה 20).
23. וראה הגרסה ב"חדושי הגאונים כתב-יד" (לעיל הערה 21).
24. ערוך השלם (לעיל הערה 16), שם.
25. תוספות הערוך השלם, עמ' 391.
26. הצורות בסורית הן שובנא או שובתא, והצורה כאן נראית מעשה כלאיים או הרחבה.
27. תרגום אונקלוס שרבא, תרגום ירושלמי שריבא, בנאופיטי שרבא, ובגיליון שירבא.
28. ברזקלמן, עמ' 761, ערכי "שב", "שובנא"; פיין-סמית, עמ' 4085 (לעיל הערה 10).
29. העיר לי על כך מר מנחם קיסטר.